

INSTYTUCJONALNE UWARUNKOWANIA ZRÓWNOWAŻONEGO ROZWOJU SEKTORA ROLNEGO W POLSCE

Marian ZALESKO¹

1. Wstęp

W Polsce od 1989 roku mamy do czynienia z procesem przebudowy systemu ekonomicznego, polegającym na zapewnieniu efektywnego i stabilnego rozwoju gospodarki. Niezmiernie ważną rolę w tym zakresie odgrywają zmiany w sferze instytucjonalnej. Prawidłowo skonstruowany system instytucjonalny gospodarki tworzy ramy i mechanizmy regulujące zachowania ludzi. Przemiany instytucjonalne utrzymują należyty kierunek przeobrażeń gospodarczych. Wobec tego, jak uważa D. Rodrik, należy eksperymentować w celu wdrożenia właściwych instytucji. Wówczas staną się one fundamentem długookresowych korzyści [Rodrik 2003 s. 10 – 12]. Budując odpowiedni układ instytucjonalny gospodarki, Polska od wielu lat korzysta z doświadczeń krajów wysoko rozwiniętych, zwłaszcza zrzeszonych w Unii Europejskiej.

Instytucje, zarówno o charakterze formalnym jak i nieformalnym, są źródłem dynamiki gospodarczej, a uporządkowana sfera instytucjonalna gospodarki korzystnie wpływa m.in. na efektywność produkcji rolnej oraz pobudza aktywność podmiotów zamieszkujących obszary wiejskie. Szczególne zadanie przypada instytucjom w procesie zrównoważonego rozwoju rolnictwa. Właściwa konstrukcja systemu instytucjonalnego w sektorze rolnym powinna doprowadzić do efektywnego wykorzystania przestrzeni rolniczej przy jednoczesnym przestrzeganiu zasad ochrony środowiska.

2. Teoretyczne podstawy rozwoju zrównoważonego

Nie ulega wątpliwości, że koncepcja zrównoważonego rozwoju gospodarki powinna opierać się na współrealizacji celów środowiskowych i ekonomicznych. Zachowanie równowagi pomiędzy systemem przyrodniczym i ekonomicznym jest szczególnie istotne w dziedzinach działalności gospodarczej, ściśle powiązanych ze środowiskiem przyrodniczym, przede wszystkim w sektorze rolnym.

Ze studiów historii myśli ekonomicznej wynika, że w początkowej fazie rozwoju nauk ekonomicznych, problemy gospodarowania w zgodzie ze środowi-

¹ Dr Marian Zalesko – Wydział Ekonomii i Zarządzania Uniwersytetu w Białymstoku.

skiem praktycznie nie istniały. W ówczesnych realiach gospodarczych poszczególne składniki środowiska nie występowały w formie ograniczonej i nie ulegały nadmiernej eksploatacji. Dlatego też zainteresowanie ekonomistów tematyką środowiska naturalnego było nieznaczne.

Prekursorami problematyki ekologicznej w teorii ekonomii byli fizjokraci. Ich poglądy z drugiej połowy XVIII wieku można sprowadzić do tezy o istnieniu porządku naturalnego na świecie, z którym musi pozostać w zgodzie porządek społeczno-gospodarczy. Przedstawiciele fizjokratyzmu, z F. Quesnayem na czele, głosili dominację przyrody nad zasadami ekonomii. Gospodarowaniem zasobami środowiska zajmowali się również przedstawiciele szkoły klasycznej (W. Petty, T. Malthus, D. Ricardo, J.S. Mill), głoszący tezy o ograniczoności potencjału przyrodniczego. W późniejszym okresie (lata 30. XX wieku) problematyką ekonomii środowiska zajmował się m.in. A. Pigou, prekursor neoklasycznej teorii dobrobytu. Istotny wkład do tej dziedziny nauki został wniesiony przez R. Coase'a (teoremat Coase'a), przedstawiciela ekonomii instytucjonalnej. Na ochronę środowiska w swoich pracach zwracali również uwagę przedstawiciele ekonomii keynesowskiej i postkeynesowskiej.

Bardzo wyraziste poglądy na temat potrzeby ochrony środowiska naturalnego w rozwoju gospodarczym pojawiły się w latach 70. XX wieku. W 1972 roku została ogłoszona tzw. „Deklaracja sztokholmska”, która odegrała istotne znaczenie w kształtowaniu się międzynarodowego ruchu na rzecz ochrony przyrody. Rozpoczął się wówczas w gospodarce światowej, trwający do dnia dzisiejszego, okres realizacji idei rozwoju zrównoważonego. Od tego czasu, na arenie międzynarodowej, ogłoszono wiele dokumentów wskazujących na potrzebę rozwoju gospodarczego w harmonii z przyrodą.

W opinii wielu naukowców, do spopularyzowania koncepcji zrównoważonego rozwoju w dużym stopniu przyczynił się Raport Brundtland (*Our Common Future*), który został opublikowany w 1987 roku [*Our Common Future* 1987]. Istotnym przesłaniem tego dokumentu było stwierdzenie, że rozwój zrównoważony jest to: *rozwój, odpowiadający potrzebom dnia dzisiejszego, który nie ogranicza zdolności przyszłych pokoleń do zaspokajania własnych potrzeb*.

Wymieniony raport stał się inspiracją dla ekonomicznych analiz dotyczących istoty rozwoju zrównoważonego [Bretschger 1999; Kielczewski 2004; Pearce, Turner 1990; Pezzey 1989; *Sustainable Development...* 2003]. Jednym z ważniejszych nurtów badawczych stała się problematyka zrównoważonego rolnictwa.

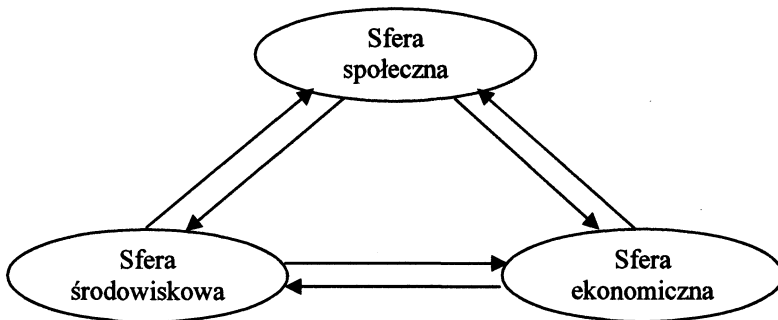
3. Koncepcja zrównoważonego rolnictwa

Gospodarka rolna jest naturalną formą eksploatacji środowiska przyrodniczego ze względu na wykorzystywanie procesów zachodzących w rolnictwie i podstawowych praw rządzących przyrodą. Jednocześnie jest najbardziej znaną formą ingerencji człowieka w środowisko. Istotne jest zatem, aby w sektorze rolnym wdrożona została idea rolnictwa zrównoważonego.

W perspektywie historycznej w rozwoju koncepcji zrównoważonego rolnictwa można wyróżnić dwa okresy. Przełomowy okazał się rok 1987, kiedy ogłoszona została Deklaracja Brundtland. Przed rokiem 1987 pojęcia tego używano wyłącznie w sensie ekologicznym. Uwagę na to zwracają m.in.: R. Rodale [Rodale 1988 s. 2 – 6] oraz B.D. Knezek, O.B. Hesterman, L. Wink [Knezek, Hesterman, Wink 1988 s. 10 – 13], dając do zrozumienia, iż rolnictwo zrównoważone umożliwia wykorzystanie zasobów w granicach pozwalających na ich samoodnawianie i dalsze trwanie systemu. Po ogłoszeniu Raportu Brundtland, kategoria – rolnictwo zrównoważone – objęła swym zasięgiem społeczne, ekonomiczne i ekologiczne idee rozwoju sektora rolnego. Podejście takie prezentują m.in. R.R. Harwood [Harwood 1990 s. 3 – 19] oraz L.H.G. Slangen [Slangen 2001]. Sprowadza się ono do stwierdzenia, że istotą rolnictwa zrównoważonego staje się dążenie do uzyskania opłacalnej ekonomicznie i akceptowanej społecznie produkcji, nie zagrażającej przy tym środowisku przyrodniczemu. W polskiej literaturze ekonomicznej piszą o tym np. I. Duer [Duer 1994 s. 81 – 85] i S. Paszkowski [Paszkowski 2001 s. 45 – 63].

Interesujące podejście do analizy rolnictwa zrównoważonego w aspektach: ekonomicznym, ekologicznym i społecznym zaprezentował L.H.G. Slangen [Slangen 2001], (rysunek 1.). Jego zdaniem, wymiar ekonomiczny to zdolność rolniczego potencjału produkcyjnego do zaspokajania potrzeb żywnościowych społeczeństwa. W aspekcie ekologicznym istotne są możliwości sektora rolnego w dziedzinie zachowania dobrej kondycji zasobów środowiska naturalnego. Z kolei wymiar społeczny jest związany z systemem instytucji (formalnych i nieformalnych), określających reguły gry, które gwarantują całemu społeczeństwu bezpieczeństwo żywnościowe i ochronę przyrody.

Rysunek 1. Relacje między sferą ekonomiczną, społeczną i środowiskową w rolnictwie zrównoważonym

Źródło: Opracowano na podstawie: [Slangen 2001].

Slangen [Slangen 2001] twierdzi, iż kategorie rolnictwa zrównoważonego: ekonomiczna, społeczna i środowiskowa są komplementarne. Ich wzajemne re-

lacje sprawiają, że może istnieć rolnictwo efektywne, które będzie przyjazne przyrodzie i społeczeństwu. Dużą rolę w tym zakresie odgrywają odpowiednie rozwiązania instytucjonalne.

4. Instytucjonalne aspekty rozwoju rolnictwa zrównoważonego

W polskiej gospodarce w latach 90. XX wieku i na początku obecnego stulecia dokonało się wiele fundamentalnych zmian, zwłaszcza w sektorze rolnym. Bezpośredni kontakt polskiego rolnictwa z gospodarką wolnorynkową, charakterystyczną dla państw wysoko rozwiniętych, wypadł niezbyt pomyślnie. Transformacja systemowa obnażyła słabości tego działu gospodarki, w postaci „luki instytucjonalnej”, która wymagała zagospodarowania.

Źródłem cennych przemian w gospodarce są instytucje² (formalne i nieformalne). Mają one również istotny wpływ na zrównoważony rozwój rolnictwa. W Polsce taki typ gospodarowania ma dość duże znaczenie, ze względu na to, że wiele gospodarstw rolnych znajduje się na terenach cennych przyrodniczo lub w bliskim sąsiedztwie takich obszarów. Warto również podkreślić, że rolnictwo w Polsce charakteryzuje się niższym, niż w innych państwach Unii Europejskiej, stopniem wykorzystania środków plonotwórczych (nawozy mineralne i środki ochrony roślin), co jest czynnikiem sprzyjającym dla rozwoju rolnictwa zrównoważonego.

Dlatego też, wolną przestrzeń instytucjonalną w sektorze rolnym można zagospodarować w kierunku sprzyjającym rozwojowi rolnictwa zrównoważonego. Przebudowa gospodarki rolnej wymaga czasu, który potrzebny jest do wyeliminowania chwilowej dezorganizacji działalności oraz czasowego pogorszenia wyników ekonomicznych. Nie należy tym się zrażać, gdyż jak uważa L.H.G. Slangen [Slangen 2001], odpowiednio skonstruowany system instytucjonalny wywiera istotny wpływ na rolniczy proces produkcji, wzory konsumpcji żywności, zmiany preferencji społeczeństwa na dobra przyjazne środowisku, przesunięcia relacji praw własności, itd.

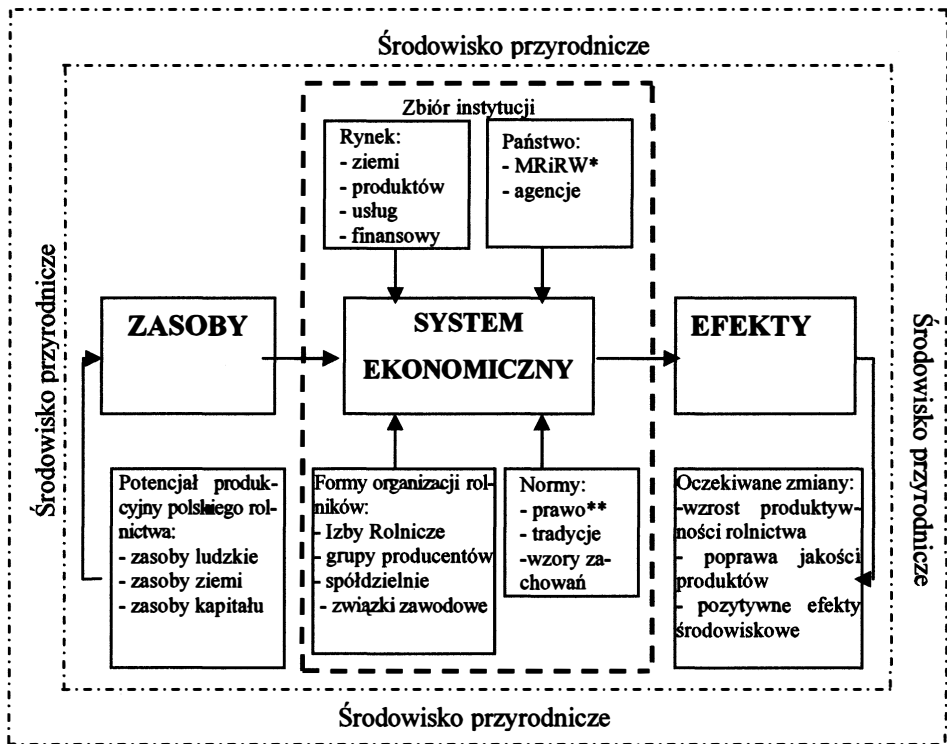
Poprawy warunków gospodarowania w sektorze rolnym można oczekiwać na skutek umiejętnego, zgodnego z zasadami ochrony środowiska, wykorzystania potencjału produkcyjnego rolnictwa, w postaci zasobów ludzkich, ziemi i kapitału, oraz wprowadzenia nowoczesnych technik wytwarzania opartych na wiedzy z zakresu ekologii. Nastąpi to prawdopodobnie w chwili całkowitej instytucjonalizacji³ systemu ekonomicznego w Polsce. W momencie zakończenia procesu insty-

² W ujęciu D.C. Northa [North 2002 s. VII, 3, 118], instytucje są rozumiane jako ramy tworzące podstawowe struktury, przy pomocy których ludzie budują ład pozwalający na zmniejszenie niepewności związanej z procesem gospodarowania. Instytucje zarówno o charakterze formalnym (prawa własności, transakcje, związki agencyjne) oraz nieformalnym (kultura, normy moralne, tradycje, religia) kształtują relacje międzyludzkie – polityczne, społeczne, ekonomiczne – wprowadzając do aktywności gospodarczej człowieka pierwiastek porządku i przewidywalności.

³ W artykule przyjęto, za R.O. Keohane [Keohane 1995 s. 279 – 307], że instytucjonalizacja jest procesem budowy instytucji, które są niezbędne do prawidłowego funkcjonowania gospodarki we współczesnym świecie. Instytucjonalizacja jest obecnie ważnym sposobem utrwalania wszelkich rodzajów relacji społecznych. Towarzyszy rozbudowie stosunków międzynarodowych i nabiera coraz większego znaczenia wraz z ich rozwojem.

tucjonalizacji powinny pojawić się oczekiwane efekty: wzrost produktywności rolnictwa, w tym poprawa sytuacji dochodowej ludności rolniczej; poprawa jakości produktów; uwidocznia się również pozytywne efekty środowiskowe. Na wymienione rezultaty wpływają instytucje kreowane przez rynek i państwo oraz normy i organizacje (rysunek 2.).

Rysunek 2. Współzależności między zasobami, systemem ekonomicznym, efektami gospodarowania i zasadami ochrony środowiska

* Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi

** Duże znaczenie przypisywane jest kwestii praw własności, które w sensie ekonomiczno-prawnym są wiązką tzw. uprawnień własnościowych. Mają one istotne znaczenie dla efektywności gospodarowania, ponieważ dają rolnikowi – formalno-prawnemu właścicielowi ziemi, możliwość dysponowania ją i jej plonami, decydowania o sposobie jej wykorzystania [Leon 2000].

Źródło: Opracowanie własne.

O znaczeniu instytucji dla rozwoju sektora rolnego (zgodnego z zasadami ochrony środowiska przyrodniczego) piszą autorzy Raportów Banku Światowego [Building... 2002; Sustainable Development... 2003]. Na przykład w raporcie z 2002 roku zostały sformułowane rekomendacje dotyczące poprawy systemu

instytucjonalnego, który ma służyć rozwojowi gospodarstwu (sprzyjającemu zasadom zrównoważonego rozwoju), takich krajów, jak np. Polska. Przedstawione tam propozycje, odnoszące się do budowy właściwych instytucji, są następujące. Po pierwsze, trzeba przestrzegać zasady komplementarności w stosunku do istniejących instytucji. Tworząc instytucje, należy brać pod uwagę to, aby były one uzupełnieniem już istniejącego systemu instytucjonalnego, ponieważ częściej lepszym wyjściem jest wypełnianie brakujących ogniw, niż zastępowanie ich nowymi rozwiązaniami. Po drugie, Polska powinna być nastawiona na innowacyjne rozwiązania w poszukiwaniu instytucji lepiej sprzyjających rozwojowi. Należy eksperymentować przy tworzeniu instytucji z tego względu, że nie istnieją uniwersalne rozwiązania instytucjonalne, które by gwarantowały oczekiwane efekty ekonomiczne w każdych warunkach. Okazuje się, że instytucje są silnie uwarunkowane kulturowo, zarówno w zakresie przyczyn powstawania, mechanizmu zmian instytucjonalnych oraz skutków ich działania. Po trzecie, należy wzbogacać i dbać o poprawę jakości informacji łączących uczestników procesów gospodarczych. Instytucje, poprzez tworzenie sieci przepływu informacji, wzbogacają wiedzę jednostek, grup społecznych oraz podmiotów gospodarczych. Nieograniczona wymiana informacji wywołuje zapotrzebowanie na zmiany instytucjonalne. Po czwarte, należałoby upowszechnić konkurencję nie tylko między podmiotami gospodarczymi, ale też między rozwiązaniami o charakterze instytucjonalnym. Konkurencja wpływa na poprawę skuteczności instytucji, ponieważ efektywne rozwiązania instytucjonalne, zastosowane w jednych krajach, tworzą zapotrzebowanie na podobny charakter zmian instytucjonalnych w innych państwach [Building... 2002 s. 4 – 5].

Wymienione wskazówki można wykorzystać do rozwijania rolnictwa, które będzie przyjazne przyrodzie. Zgodnie z przedstawionymi rekomendacjami, należy doskonalić system instytucjonalny gospodarki. Wówczas, jak uważa M. Kłodziński [Kłodziński 2000 s. 49], wieś i przestrzeń wokół niej zachowa swą atrakcyjność jako miejsce zamieszkania i pracy. Rozwój obszarów wiejskich powinien być oparty na wewnętrznym potencjale tych terenów (zasobach ludzkich, zasobach materialnych i zasobach środowiska przyrodniczego). Dzięki temu zachowane zostaną istniejące tutaj jednostki gospodarcze, poza tym rozwijane będą nowe przedsięwzięcia gospodarcze. Aby tak się stało należy zbudować odpowiedni potencjał doradczy. Ponadto, państwo (oddziaływanie polityki gospodarczej) powinno wykazać większe zrozumienie dla gospodarki wiejskiej i zaprzestać inwestowania wyłącznie w aglomeracjach. Stworzone warunki instytucjonalne powinny wpłynąć na aktywizację lokalnego patriotyzmu i regionalnej świadomości gospodarczej – korzystnych okoliczności do rozwoju idei rolnictwa zrównoważonego.

Wydaje się zatem, jak stwierdza Y. Leon [Leon 2000 s. 101], że poważnym atutem, który należy wykorzystać w procesie zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich powinno być dążenie do zróżnicowania asortymentu rynkowego. Oczywiście jest, że grupę specyficznych regionalnych wyrobów należałoby rozszerzyć o towary nieżywnościowe. Istotną rolę warto przypisać wszystkim ro-

dzajom działalności, które są związane z naturalną oraz ludzką specyfiką danego obszaru wiejskiego, np.: sztuce, rzemiosłu, turystyce.

Na instytucjonalny kształt rolnictwa zrównoważono wpływać mogą czynniki endogeniczne i egzogeniczne. S. Pejovich [Pejovich 1990 s. 4] oraz M. Iwanek i J. Wilkin [Iwanek, Wilkin 1998 s. 23 – 24] uznali je za istotne źródła przeobrażeń instytucjonalnych w gospodarce. Rezultatem działania uwarunkowań endogenicznych są stopniowe przemiany wywołane pojawieniem się nowych możliwości postępowania jednostek i grup społecznych. Z kolei zmiany spowodowane przez czynniki egzogeniczne prowadzą do zastąpienia dotychczasowych warunków funkcjonowania, innymi, narzucanymi przez siły zewnętrzne, np. przez jakieś grupy interesu, siły polityczne.

Należy zaznaczyć, że przemiany instytucjonalne w Polsce w okresie transformacji ustrojowej uwarunkowane są bodźcami wewnętrznymi i zewnętrznymi. Posiadają one duże znaczenie w procesie adaptowania polskich obszarów wiejskich do zmieniających się warunków gospodarowania. Proces adaptacji instytucjonalnej zaprezentowany został na rysunku 3.

Rysunek 3. Trójkąt adaptacji

Źródło: [Wilkin 2002b s. 77]

Ewolucja instytucjonalizacji została przedstawiona w oparciu o skonstruowany przez J. Wilkina [Wilkin 2002b s. 77] trójkąt adaptacji. „N” oznacza procesy dostosowawcze, które wynikały z ustaleń negocjacyjnych. W okresie przed akcesją (środkowa część trójkąta) zostały zbudowane instytucje niezbędne do włączenia Polski do struktur UE. Proces ten był wspierany przez fundusze przedakcesyjne. Większość dostosowań w sferze instytucji do warunków unijnych realizowana jest w obecnym czasie, kiedy nasz kraj jest już członkiem Wspólnoty (dolna część trójkąta). Pozwala to na efektywne wykorzystanie możliwości, wiążących się z integracją.

Obecnie, istotne znaczenie dla polskiego sektora rolnego posiada proces doskonalenia systemu instytucji. Warto zaznaczyć, iż rekonstrukcja instytucjonalna tego działu gospodarki narodowej powinna respektować zasady ochrony środowiska przyrodniczego. Przebudowy systemu instytucjonalnego rolnictwa, zgodnego

z koncepcją zrównoważonego rozwoju, należy dokonać, czerpiąc wzorce z krajów wysoko rozwiniętych, szczególnie zrzeszonych w Unii Europejskiej. Uzupełnianie „luki instytucjonalnej” polegać powinno na zbliżeniu się do warunków instytucjonalnych, istniejących w tej grupie państw. Proces zmian instytucjonalnych (kształtowanie instytucji), jaki miał miejsce w państwach wysoko rozwiniętych, należy adaptować do warunków polskich, wykorzystując tzw. premię zacofania. Korzystanie z doświadczeń innych krajów ma sens, ze względu na możliwość obniżenia kosztów transformacji do warunków rynkowych.

5. Podsumowanie

Budowa gospodarki rynkowej na terenie Rzeczypospolitej Polskiej stała się warunkiem ekonomicznego zbliżenia Polski do krajów wysoko rozwiniętych. Na szczególną uwagę zasługują przeobrażenia w sektorze rolnym, który nadal jest wolną przestrzenią dla nowych rozwiązań instytucjonalnych.

Zgodnie z wskazówkami Banku Światowego [*Building...* 2002 s. 4-5] oraz sugestią J. Wilkina [Wilkin 2003 s. 50], przebudowa systemu instytucjonalnego i uczynienie go bardziej sprzyjającym rozwojowi gospodarczemu nie wymaga rewolucji instytucjonalnej i wymiany całego systemu. Poprawę warunków gospodarowania można osiągnąć przez: dodawanie nowych instytucji do wcześniej istniejących, zastępowanie nieefektywnych instytucji bardziej efektywnymi, eksperymentowanie w zakresie tworzenia instytucji i umożliwienie instytucjom konkurencji między sobą w skali regionalnej, krajowej i ponadnarodowej.

Instytucje (formalne i nieformalne) posiadają istotne znaczenie w procesie reorganizacji rolnictwa w Polsce. Y. Hayami, V. Ruttan stawiają tezę, iż instytucje, jako prawne, administracyjne i zwyczajowe regulacje powtarzających się ludzkich interakcji, łączą w sobie działania, w oparciu o zasady współpracy oraz reguły pomagające ludziom formułować rozsądne oczekiwania, w relacji do zachowań innych członków społeczeństwa [Hayami, Ruttan 1985 s. 94]. To one utrzymują odpowiedni kierunek przemian gospodarczych. Wywierają olbrzymi wpływ na zrównoważony rozwój rolnictwa, którego istotą jest dążenie do uzyskania opłacalnej ekonomicznie i akceptowanej społecznie produkcji, nie zagrażającej środowisku naturalnemu.

Literatura

- Bretschger L. 1999 *Growth Theory and Sustainable Development*, Cheltenham.
Building Institutions for Markets 2002, World Development Report 2002, Washington D.C.
- Duer I. 1994 *Idea trwałego rozwoju rolnictwa w świetle piśmiennictwa*, „Fragmenta Agronomii”, nr 4 (44).
- Harwood R.R. 1990 *A History of Sustainable Agriculture* [w:] *Agricultural Systems*, ed. C.A. Edwards, R. Lal, P. Madden, R.H. Miller, G. House, Ankeny, IA.

- Hayami Y., Ruttan V. 1985 *Agricultural Development an International Perspective*, Baltimore.
- Iwanek M., Wilkin J. 1998 *Instytucje i instytucjonalizm w ekonomii*, Warszawa.
- Keohane R. O. 1995 *International Institutions: Two Approaches* [w:] *International Theory: Critical Investigation*, ed. J. der Derian, London.
- Kielczewski D. 2004 *Konsumpcja a perspektywy trwałego i zrównoważonego rozwoju*, Białystok.
- Kłodziński M. 2000 *Przedsiębiorczość na obszarach wiejskich*, [w:] *Rozwój przedsiębiorczości na terenach wiejskich wschodniego i zachodniego pogranicza*, red. M. Kłodziński, A. Rosner, Warszawa.
- Knezek B.D., Hesterman O.B., Wink L. 1988 *Exploring a New Vision of Agriculture*, „National Forum”, No. 68 (3).
- Leon Y. 2000 *Ekonomiczna analiza rozwoju wsi*, „Postępy Nauk Rolniczych”, nr 3.
- North D.C. 2002 *Institutions Institutional Change and Economic Performance*, Cambridge.
- Our Common Future* 1987, Oxford.
- Paszowski S. 2001 *Ewolucja idei rolnictwa zrównoważonego i rozwoju terenów wiejskich (S)*
- Pearce D., Turner R.K. 1990 *Economics of Natural Resources and the Environment*, New York.
- Pejovich S. 1990 *The Economics of Property Rights Towards a Theory of Comparative Systems*, Dordrecht.
- Pezzey J. 1989 *Economic Analysis of Sustainable Growth and Sustainable Development*, Washington D. C. “Environment Working Paper” nr 15.
- Rodale R. 1988 *Agricultural System: the Importance of Sustainability*, „National Forum”, No. 68 (3).
- Rodrik D. 2003 *What do we Learn from Country Narratives?* [w:] *In Search of Prosperity. Analytic Narratives on Economic Growth*, red. D. Rodrik, Princeton.
- Slangen L.H.G. 2001 *Sustainable Agriculture. Getting the Institutions Right*, CEESA Discussion Paper, No. 1, Berlin.
- Sustainable Development in a Dynamic World Transforming Institutions. Growth and Quality of Life* 2003, World Development Report 2003, Washington D.C.
- Wilkin J. 2002 *Interwencjonizm państwowy w rolnictwie; dlaczego był, jest i będzie?* „Biuletyn Informacyjny ARR”, nr 9 (135).
- Wilkin J. 2002 *Spór o przyszły kształt polityki Unii Europejskiej wobec rolnictwa i obszarów wiejskich*, „Wies i Rolnictwo”, nr 2 (115).
- Wilkin J. 2003 *Peryferyjność i marginalizacja w świetle nowych teorii rozwoju (n*
lizm), [w:] *Regiony peryferyjne w perspektywie polityki strukturalnej Unii Europejskiej*, red. A. Bołtomiuk, Białystok.